

„РЪКАТА НА ФАТИМА“ – АМУЛЕТ ОТ ФОНДА НА НИМ

Цвета Райчевска

„Не с моята ръка, а с ръката на майка Умай, Фатима, Зухра...“¹

Амулетът е известен сред мюсюлманското население като „Ръката на Фатима“ и представлява пластинка от медна сплав във формата на дясна ръка.² (Обр. 1, 1а). В горния край на пластината е изрязан кръгъл отвор за прикрепянето на амулета към някаква основа (и до ден днешен в Централните Родопи го пришиват върху шапчиците на пеленачетата против уроки и лоши очи³) или го провесват през шията, според обичая. Очевидно за улеснение, през отвора в наши дни е прекарана и желязна халкичка. Четирите пръста на ръката са плътно събрани, а палецът е леко разтворен. От лицевата страна дланта е украсена по цялата си периферия с врязан зигзаговиден кант, който оформя и пръстите на ръката. В централното поле същият кант очертава два преплетени четириъгълника, в средата на които са вписани 8-лъчева звезда и четири симетрични листни завитъка. Центърът на композицията е маркиран с точка. Цялото останало пространство около геометричния

орнамент и по пръстите е запълнено с растителни мотиви – три отделни клончета, завитъци от които покриват четирите пръста. Флорално-геометричната украса е изработена чрез изчукване.

Отворът, през който минавала верижка или друг вид връзка/корда за носене на амулета, рязко контрастира с липсата на каквато и да било украса по него.

Обратната страна на амулета е гладка и запълнена с надписи на арабика – 5 по

Фиг. 1 и 1а. Лице и гръб на амулета.

дължината на всеки пръст и един напреко на дланта. Те са врязани с остър инструмент, небрежно изработени и много трудни за разчитане.⁴ Единствената украса върху тази страна на амулета са две преплетени луни, срещу които са изработени две малки 6-лъчеви звездички. Надписите на арабски са добавени вторично, вероятно за да се подсилят действието на амулета.

Лекуващата и предпазваща божествена ръка

Амулетите с форма на човешка длан са известни сред арабите като *хамса*, а сред евреите като *хамеш*. Етимологически тези названия се извеждат от семитския корен със значение „5“ и символизируют „ръка с пет пръста“.

Апотропейната и лечебна натовареност на символа *хамса* е с много древен произход. Ръце са били рисувани по стените на пещерите или гравирани в камъка още от палеолитния човек,⁵ който изразявал по този начин вярата си във **вливащото енергия докосване на божествената ръка**. И макар че и мюсюлманите, и евреите считат *хамса/хамеш* за свой символ, съществуват достатъчно археологически свидетелства, че насочената надолу длан, както е и при нашия амулет, предхожда юдаизма и исляма и се отнася до древна блискоизточна богиня, чиято **ръка прогонвала лошото око и носела изцеление**.⁶

Страхът на човека от злите сили и това, което ги провокира, е извечен – такива са и начините и инструментите, с които човек им се противопоставя. Суеверният страх допуска старите вярвания и практики, макар и доста модифицирани, да се инфилтрират в новоприетата религия. Ислямът не е успял да се пребори с този атавистичен страх – и макар **коранът да забранява** на мюсюлманите да носят амулети, те си останали популярен и обичаен инструмент за предпазване от злото и за привличане на късмета.

Апотропейната функция на символа *хамса* се е запазила и до наши дни – ръце се изобразяват по стените на къщите в Сирия, Турция и на Изток, за да защитават сградите от нещастие, а живеещите в тях – от смърт. По време на холерата в Цариград през 1865 г., например, на улицата в османската столица се появили хора с големи котли тъмночервена течност,⁷ те бъркали с ръце в тях и с цялата си длан оставяли „**петопръстни знаци по вратите**“, които се запазили години след холерата.⁸ Очакването било, че белязаните с този знак врати ще бъдат подминати от болестта, вярване, което ни напомня съвета на Мойсей към евреите да бележат с агнешка кръв вратите си и така да избегнат Божия гняв. **Лекуващата и предпазваща ръка** като универсален човешки символ е предмет и на ислямското изкуство, което се подхранвало от символите и образците както на предхождащата го арабско-номадската култура, така и от гръко-римските паметници и форми.⁹

От реликти към нов култ

Наименованието на амулета подсказва, че оцелели в мюсюлманската традиция вярвания и символи, свързани с домюсюлмански женски божества, се акумулират в образа на Фатима, любимата дъщеря на Мохамед, осигурявайки по този начин нужната митологична тъкан за **възникване на култ** към нея. Така погледнато много популярното название на *хамса* като „*Ръката на Фатима*“, битувало най-вече в средата на шиитите-мюсюлмани,¹⁰ е недвусмислен паралел на известното сред християните название на този универсален символ като „*Ръката на Богородица*“ или „*Ръката на Мириам*“¹¹ сред евреите.

Действителният живот на Фатима е твърде незабележителен, но след смъртта ѝ в 633 г. образът ѝ обраства с предания за нейната „святост“ и извършени от нея „чудеса“. Самото ѝ раждане се обявява за

чудо, а бракът ѝ с Али, братовчед на Мохамед – за божествен акт. Мюсюлманите считат, че при Страшния съд Фатима ще заеме почетно място и ѝ приписват способността да **предпазва и защитава хората от злите сили**.¹²

При мюсюлманите в Поволжието и Средна Азия Фатима се явява и като **покровителка на жените и женските занятия**. Очевидно е, че тези характеристики са вторично привнесени към твърде семплия образ на Фатима и представляват оцелели вярвания, свързани с женско божество/божества, към което предмюсюлманското средно- и предноазиатско население отправляло своите молби за защита и изцеление.

Процесът на трансформиране на остатъчен култ към предислямска богиня/богини в култ към дъщерята на Мохамед превръща Фатима в обект на обожествяване, подобно на Дева Мария в римо-католическата църква. Това става най-вече в шиитска среда – ортодоксалните сунити почитат Фатима **само като една** от дъщерите на Мохамед, докато за шиитите тя е **единствена**, съвършеният идеал за всяка жена.¹³ Духовната чистота на Фатима, както и мъченичеството на убийствата ѝ за вярата син свидетелстват, че на нея се гледа като на мюсюлманския аналог на християнската Мария, майка на Христос. Наистина един от нейните епитети е Мариям ал-Кубра, т.е. *Великата Мария*.¹⁴

Богинята и нейната лекуваща ръка

Ръката на коя богиня очаквали адогрантите да ги докосне, за да ги защити от злото и да ги излекува, преди да бъде наречена „Ръката на Фатима“. Както казахме, амулетът черпи апотропейната си и лечебна мощ от езически практики, оцелели в ислямската традиция. Според изследователите на домюсюлманските вярвания, при много групи население от

Средна Азия, богинята от зороастрийския пантеон Анахита, която имала грижата за продължението на човешкия род, била асимилирана от Фатима или някои местни персонажи на мюсюлманския култ към „светците“.¹⁵ Но и предислямска Арабия била силно концентрирана върху женското начало и матрилинеарна. В своето езическо минало арабите почитали женските божества **Аллат, Манат и Узза**. Тези три богини били сред пантеона на ранните набатейци,¹⁶ които почитали Аллат като богиня на пролетта и плодovitостта, Узза като богиня на силата и могъществото, а Манат – като богиня на съдбата.¹⁷

Арабите-езичници възприемали Аллат преобладаващо като жена на Аллах и **майка** на боговете, а богините Манат и Узза като техни дъщери. В Централна Арабия Аллат се явявала като сестра на Манат и Узза.¹⁸ Следи от култа към домюсюлманските женски божества се срещат и в Корана – сура *Звездата*...*“Нима не виждате какво са ал-Лат и ал-Узза и също третото божество Манат...”*¹⁹

По същество това са трите аспекта на една богиня, чиито проявления като Дева/Майка/Старица хората разпознават най-лесно, тъй като кореспондират с трите фази в живота на жената.²⁰ Божествената триада била представяна и чрез астрономически символи, което има отношение към коментирания амулет. Ал-Узза (*Могъщата*), Девата-войн, била астралната богиня (Венера), утринната звезда на пустинята.²¹ По времето на Мохамед тя била най-важното от меканските местни божества. Нейното светилище се намирало в акациева горичка южно от Мека, където била почитана като свещен камък.²² Ал-Лат (*Богинята*) преставлявала Майката, аспект, свързан със земята и нейната плодovitост. Аллат е богинята на Луната и била изобразявана като полумесец.²³ Светилището ѝ се намирало в Таиф, близо до Мека. В него тя била почитана под фор-

мата на голям необработен гранит.²⁴ Още Херодот споменава Аллат като **главна богиня-майка и пазителка** на арабите, универсален източник на плодородието и плодovitостта и в този аспект тя се идентифицирала с Афродита/Венера.²⁵ **Манат**, всъщност най-древната от трите, бидейки старческият аспект на богинята, управлявала съдбата и смъртта и била почитана в светилището ѝ на пътя между Мека и Медина като черен необработен камък.²⁶

Другото разпространено прозвище на Фатима – ал-**Зухра/Зюхре**, т.е. „*Господарка на светлината*“, както всъщност се нарича и планетата Венера, подкрепя твърдението, че Фатима е асимилирала характеристиките на няколко домюсюлмански богини. Очевиден е синкретизмът на митологизиращия се образ на Фатима с характеристиките на древната арабска астрална богиня Узза/Венера/Зухра. В цитираната молитва на бабата – акушерка и лечителка от Средна Азия, Фатима се нарежда до **Умай**, Великата богиня-майка и Зухра, Венера, т.е. в култа към Фатима се наслаждава и претопява един доста широк набор от оцелели предислямски вярвания, отвещащи чрез Узза и Аллат не само към гръко-римската богиня Афродита/Венера, но и към някои древни женски божества от близоизточния ареал – в Палмира Зухра била призовавана като **пазителка и защитница на дома** и в това си качество тя била тясно свързана с Астарта, близоизточна богиня, символизираща Луната, любовта и плодovitостта.

Твърдението, че амулетът *Ръката на Фатима* отразява съхранени в народната практика древни вярвания в лечебната и защитна сила на божествената ръка не е умозрително построение. И изобразените върху амулета символи без изключение ни насочват към древни малоазийски богини, натоварени точно с такива функции. Върху лицевата страна на нашия амулет имаме растителност, два преплетени ква-

драта, които образуват октагон и в центъра на композицията – осемлистна розета или звезда. На гърба са издраскани два полумесеца и две 6-лъчеви звезди.

Звездите често се срещат като езотерични символи и значението на всяка отделна звезда зависи от броя на нейните върхове или тяхната ориентация. И отново 8-лъчевата звезда е **емблема** на много древни богини – например на вавилонската богиня Иштар, а Астарта, Изидата и Дева Мария често се изобразяват с корона от звезди²⁷. Особено интересна е Венера-Зухра, чиито два аспекта като *Утринна звезда* и като *Богиня на битката и войната* се представят с два символа – **полумесец и звезда**, т.н. „намаляваща луна. От Средните векове до наши дни тези два аспекта на Венера в Близкия изток се представят чрез **8-лъчева звезда или 8-листна розета**.

Символното изображение на тези два аспекта като полумесец и звезда оцелява върху знамената на арабските държави до днес. Същият символ е гравирани на гърба на амулета, а на лицевата му страна – 8-листна розета, вписана в октагон, който всъщност представлява 8-лъчева звезда. Запълненото пространство с растителни мотиви според принципа „страх от празното пространство“, характерен за ислямското изкуство, е възможно да има отношение към функцията на плодородие,²⁸ но е възможно да отразява предпочитанията и уменията на изработващото ги художествено ателие, ако покажем аналог с една християнска мощехранителница.

В заключение – амулетът *Ръката на Фатима* като апотропеен инструмент отразява закодирани реликтови вярвания, свързани с древни предислямски арабска и малоазийска богини, които вярвания, макар и забравени в същността им дори преживе на Фатима, продължават да бъдат възпроизвеждани, без да се разбира смисълът им. Тези древни вярвания се

просмуквали в ежедневието на редовия мюсюлманин и се наслаждавали върху реалния живот на Фатима, опитвайки се да митологизират образа ѝ в съответствие със зараждащия се култ към нея. Амулетът е само едно от средствата за

достигане до Фатима, опит за измолване на нейната защита и лечебна сила. В смисъла на тази универсалност, мястото и времето на изработването му са трудно определими.²⁹

БЕЛЕЖКИ

- 1 Заклинание на бабата-акушерка при поставянето на бебето в люлката на 40-ия ден от раждането му според киргизките обичаи.
- 2 Inv. n. 4931 Размерите на амулета са 7.7 см дължина и 3,7 см ширина.
- 3 **Георгиева Ив.**, Българска народна митология, София, 1983, с. 203.
- 4 Въпреки няколко консултации за надписа, той остана неясен. При някои амулети върху отделните пръсти са изписани имената на Фатима, Али, Мохамед, Хасан и Хюсейн, но тук явно се касае за религиозни цитати, както подсказват отделни разчитачи се думи.
- 5 **Аврамова Мая**, Магическият знак, в *Seminarium Thracicum* 6, София, 2004.
- 6 Финикийците, например, асоциирали символа *хамса* с Танит, картагенска **богиня на Луна-та, богиня-майка и богиня на плодородието**, еквивалент на египетската Ишар /вавилонската Инанна. Виж също **Polat Kaya**, Search for the Origin of the Crescent and Star Motif in the Turkish Flag, Ed., 1997.
- 7 Интересен е фактът, че многобройните изображения на ръце в светилищата от неолитния комплекс Чатал Хуюк в Анатолия са изпълнени с червена охра. По **Mellaart J.**, Deities and Shrines of Neolithic Anatolia, Excavations at Chatal Huyuk, 1962, 1963, цитиран от Аврамова Мая, Магическият знак..., с. 18-19.
- 8 **Каранов Ефрем**, Спомени, С., 1979 г., с. 51.
- 9 **Janson, H W.**, History of Art, p.225.
- 10 Шиити и сунити са двете фундаментални течения в исляма. Най-общо казано разделянето станало, защото сунитите смятали, че за наследник на Мохамед, т.е.за духовен водач на мюсюлманите, трябва да се избира най-достойният, докато шиитите били за спазване на родствения принцип – т.е. наследникът на Мохамед да е от неговото семейство, от неговите потомци. С времето това разделение придобива идеологическо-догматични параметри и се изражда в религиозна нетърпимост и омраза.
- 11 Сестрата на Мойсей и Аарон.
- 12 **Мифологический словарь**, М., 1990, т.2, с. 555. По предание Мохамед успял да се опази от закланията на враговете си, обграждайки се с членове на семейството на Фатима.
- 13 **Brandon S.G.**, Dictionary of Comparative Religions, New York, 1970, p. 282.
- 14 Фатима заявява, „...аз съм Мариам Ал-Кубра („*Великата*“), за която говори Аллах“.
- 15 **Домусулманские верования** у народов Средней Азии, М., 1975, с.27.
- 16 Набатейя, древно арабско царство в днешна Йордания, процъфтяло от 4 в. пр. Хр. до 106 г. сл. Хр., когато било завладяно от Рим. Столицата на Набатейя бил градът Петра.
- 17 При настъпилата елинизация в Набатейя, Аллат започнала да се идентифицира с Атина/Минерва, Узза – с Афродита, Венера/Уrania, а Манат – с Немезида. Понякога Узза се явявала като синкретичен образ на Афродита/Венера. Тя също така била свързвана и с египетската богиня Изида.
- 18 **Ислам классический**. Энциклопедия, М. Эксмо, СПб – Мидгард, 2005, с. 416
- 19 **Коран**, сура 53:19-20.
- 20 **Adam McLean**, The Triple Goddess. An Exploration of the Archetypal Feminine, Grand Rapids, 1989, 14-15.
- 21 **Stephen Van Nattan**, Allah, Who Is He?, 1995, p.155.

- 22 **McLean, Adam**, The Triple Goddess..., p.80.
23 **Stephen Van Nattan**, Allah..., p. 154.
24 **McLean, Adam**, The Triple Goddess... p. 80.
25 Виж **Michael Jordan**, Encyclopedia of Gods, 1993.
26 Пак там.
27 **Cirlot J. E.**, Dictionary of Symbols, New York, 1971.
28 На някои еврейски амулети „хамса“ е изобразено Дървото на живота.
29 Въпреки това, с най-голяма вероятност бих отнесла амулета към края на 18 в., предвид начина на изработка на растителния мотив.

„*FATIMA'S HAND*“, AN AMULET FROM THE NMH COLLECTIONS

(Summary)

Tsveta Raichevska

The amulet is shaped like a small right hand, decorated with abundant vegetation around a central geometric motif – an octagon and an 8-leaf rosette or star, enclosed in the octagon. The amulet has apotropaic and healing functions; it protects its bearer against evil forces and eyes. The decoration of the amulet proves it to be a protective instrument by means of which the people secured their health and home. It reveals ancient beliefs in the healing and protective power of the Goddess's touch, beliefs and practices that have survived until nowadays. The very name of the amulet „Fatima's hand“ suggests that the favourite daughter of Mohamed has started to replace ancient goddesses to whom the pre-Moslem adorants directed their requests for protection.